

А. В. Акімов, доктор філософії за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування, викладач кафедри бізнес-адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Запорізького національного університету

СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ. РОЗ'ЯСНЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ОСНОВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ, ЇЇ СУТІ НА ОСНОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА АТВЕНТИЧНОСТІ

В умовах повномасштабної збройної агресії зі сторони РФ проти України стали актуальними зміни у підході публічного управління щодо регулювання соціальною сферою життєдіяльності держави. У таких умовах стало зрозуміло, що одним із найактуальніших питань задля підвищення згуртованості і консолідації українського народу під час відсічі агресії та захисту територіальної цілісності і суверенітету України існує новий підхід до формування національно-патріотичного виховання. Варто зауважити, що така програма має не тільки порушувати питання підготовки молодого покоління, але й бути поточним завданням для публічної адміністрації щодо поширення таких заходів й для громадян старшого віку. У статті досліджено сучасний стан державної політики щодо поширення системи національно-патріотичного виховання українського суспільства. У процесі реалізації мілітаризаційних процесів держава має обґрунтувати такий підхід крізь призму соціально-колективної та індивідуальної пам'яті історичних факторів української державності, узгодити таку політику із дослідженням потенційних ризиків для населення, зокрема у суспільних відносинах між різними групами населення, визначити сучасні базові цінності громадян, сформулювати єдину стратегію поширення такої державної політики, а також донести ризики під час захисту державності суспільству. У статті проаналізовано чинники, що зумовлюють впровадження та розвитку національно-патріотичного виховання громадян. Система нормативно-правового чи стратегічного планування розвитку національно-патріотичного виховання не мала ґрунтовних та ефективних положень щодо регулювання визначеного сектору державного управління. У статті доведено, що в умовах переорієнтації державної політики на мілітаризаційний тип саме національно-патріотичне виховання є провідним елементом під час побудови суспільства. Система освіти до 2014 року майже не приділяла уваги національно-патріотичному вихованню, крім того, такі категорії як «національне» та «патріотичне» інколи сприймалися як неорадянський вимір розвитку державності. У статті досліджено причини повільного темпу поширення загального рівня національно-патріотичного виховання.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, державне управління, державний орган, військовий обов'язок, мілітаризація, українське суспільство.

A. V. Akimov. Creation of a general state program of national patriotic education. Explanation of the fundamental basics of state security, its essence based on national history and authenticity

In the conditions of full-scale armed aggression on the part of the Russian Federation against our state, changes in the approach of public administration to the regulation of the social sphere of the state's vital activities were intensified. And under such conditions, it became clear that one of the most urgent issues during the increase of cohesion and consolidation of the Ukrainian people during the repulsion of aggression and the protection of the territorial integrity and sovereignty of Ukraine is a new approach to the formation of national and patriotic education. It is worth noting that such a program should affect not only the training of the younger generation, but also be a current task for the public administration to spread such measures for older citizens as well. The article examines the current state of state policy regarding the spread of the system of national-patriotic education in Ukrainian society. In the process of implementing militarization processes, the state must justify such an approach through the prism of socio-collective and individual memory of the historical factors of Ukrainian statehood, coordinate such a policy with the study of potential risks for the population, including in social relations between different population groups, define modern basic values of citizens, to form a single strategy for the spread of such state policy, as well as to convey the risks during the protection of statehood to society. The article examines the factors that determine the implementation and development of national-patriotic education of citizens. The system of normative-legal or strategic planning for the development of national-patriotic education did not have thorough and effective provisions for the regulation of a certain sector of public administration. The article proves that in the conditions of the reorientation of state policy to a militarized type, national-patriotic education is a key element in building society. Until 2014, the education system practically did not pay attention to national-patriotic education, moreover, such categories as "national" and "patriotic" was sometimes understood as a neo-Soviet dimension of the development of statehood. The article examines the reasons for the slow pace of spreading the general level of national-patriotic education.

Key words: national-patriotic education, state administration, state body, military duty, militarization, Ukrainian society.

Постановка проблеми. В умовах відсічі збройної агресії зі сторони РФ проти України гостро постало питання згуртованості та консолідації українського суспільства. Для досягнення цієї мети впроваджується

© А. В. Акімов, 2024

та реалізується комплекс заходів, зокрема й зростання рівня національно-патріотичного виховання громадян. У сучасних геополітичних та безпекових реаліях навколо України національно-патріотичне виховання набуває висхідного значення під час побудови українського суспільства як єдиної узгодженої сили у боротьбі за свою державність та незалежність. Головним завданням публічного управління у визначеній сфері є створення належних умов для здійснення такого заходу. Проте, під час впровадження системи національно-патріотичного виховання виникають практичні та формальні прогалини, що змушує публічне управління до швидкої та ефективної реакції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питань розвитку патріотичних почуттів, національної самосвідомості присвятили свої праці багато вчених, серед них: Т. Бондаренко, Р. Петронговський, Ю. Руденко, Б. Ступарик; О. Стюпіна, М. Сметанський, М. Стельмахович, К. Чорна тощо. Проте, питання вивчення проблематики розвитку системи національно-патріотичного виховання в умовах мілітаризаційної політики держави є майже не дослідженим.

Мета статті: визначити сучасний підхід державного управління щодо впровадження та розвитку системи національно-патріотичного виховання українського суспільства. Для досягнення зазначеної мети перед дослідженням були поставлені такі завдання: визначити сучасний стан розвитку системи національно-патріотичного виховання українського суспільства; визначити історично-соціальний аспект поширення такого заходу; визначити недоліки сучасного підходу державного управління щодо здійснення зазначеного заходу.

Виклад основного матеріалу. В умовах повномасштабної збройної агресії зі сторони РФ проти України стали актуальними зміни у підході публічного управління до регулювання соціальною сферою життєдіяльності держави. У таких умовах стало зрозуміло, що одним із найактуальніших питань задля підвищення згуртованості і консолідації українського народу під час відсічі агресії та захисту територіальної цілісності і суверенітету України існує новий підхід до формування національно-патріотичного виховання. Варто зауважити, що така програма має торкатися не лише питань підготовки молодого покоління, але й бути поточним завданням для публічної адміністрації щодо поширення таких заходів й для громадян старшого віку. У сучасних геополітичних та безпекових реаліях навколо України національно-патріотичне виховання набуває висхідного значення під час побудови українського суспільства як єдиної узгодженої сили у боротьбі за свою державність та незалежність. Головним завданням публічного управління у зазначеній сфері є створення належних умов для здійснення ефективного патріотичного та громадянського виховання як провідного, фундаментального чинника побудови та формування свідомості у нинішніх і майбутніх поколінь, що розглядатимуть Україну як гаранта власного особистісного розвитку, що пов'язується на забезпеченні гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи та гідності за свою державу, передусім й під час здійснення військового обов'язку захисту своєї Батьківщини [10]. В умовах переорієнтації державної політики на мілітаризаційний тип саме національно-патріотичне виховання є основним елементом під час побудови суспільства, що здатне здійснювати необхідні заходи щодо забезпечення та підтримки основних національних інтересів держави, зокрема захисту територіальної цілісності та суверенітету України.

На жаль, сучасне законодавство не містить ґрунтовних положень щодо визначення категорії “національно-патріотичне виховання”, а тому пропонується надати дефініцію визначеному поняттю крізь призму доктринальних напрацювань. Проаналізувавши наукову літературу, пропонується таке визначення категорії, згідно якого національно-патріотичне виховання – це комплексна системна і взаємоузгоджена діяльність органів публічної адміністрації, громадських організацій та об'єднань, сім'ї, системи закладів освіти та навчальних програм, інших соціальних інститутів щодо формування та розвитку в українському суспільстві високої патріотичної свідомості, відданості Батьківщині, діяльності на забезпечення блага свого народу, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків щодо захисту територіальної цілісності, суверенітету національних інтересів України, а також сприяння у розвитку держави як правової, демократичної, соціальної одиниці [1]. У розрізі питання визначення дотримання української автентичності сучасна політика поширення мілітаризаційних процесів є вимушеним заходом для забезпечення національних інтересів держави. Проаналізувавши доктринальні напрацювання щодо визначення ролі національної історії та української автентичності під час побудови суспільства з високим рівнем національно-патріотичного виховання, то варто запропонувати таке визначення: національна автентичність в процесі мілітаризації державного управління та поширення політики підвищення ефективності національно-патріотичного виховання – це максимально стабільне бачення функціонування та розвитку держави серед суспільства, що формується під впливом історичних, культурних, соціально-економічних, політичних чинників, зокрема під час зміни вектору державотворення в процесі мілітаризаційної трансформації. У сучасних оборонно-безпекових реаліях функціонування держави, історично-соціальні та суспільно-політичні чинники щодо обґрунтування початку процесу мілітаризації та зростання рівня національно-патріотичного виховання набувають дедалі більшого значення під час обґрунтування та поширення таких заходів у суспільстві. Вбачається, що вони позитивно впливають на дотримання балансу національних інтересів держави, передусім у секторі оборони та безпеки, забезпеченні прав, свобод та інтересів громадян під час критичних моментів життєдіяльності держави. За допомогою здійснення програми національно-патріотичного виховання підвищується можливість збалансованого та ефективного забезпечення виконання національних інтересів держави у синергії з дотриманням інтересів суспільства у всіх сферах життя [5].

У процесі реалізації мілітаризаційних процесів держава мусить обґрунтувати такий підхід крізь призму соціально-колективної та індивідуальної пам'яті історичних факторів української державності, узгодити таку політику із дослідженням потенційних ризиків для населення, зокрема у суспільних відносинах між різними групами населення, визначити сучасні базові цінності громадян, сформувати єдину стратегію поширення такої державної політики, а також донести ризики під час захисту державності суспільству. Тільки в такому разі теоретичний підхід мілітаризаційної політики держави трансформується в ефективну діяльність щодо захисту України не лише з боку публічної адміністрації, але й суспільства загалом.

Через запровадження адміністративно-правового режиму воєнного стану ставлення українського суспільства до поширення мілітаризаційних процесів в державі змінилося. Внаслідок появи необхідності у захисті територіальної цілісності та суверенітету України для українського суспільства така політика держави стала раціональною відповіддю на збройну агресію зі сторони рф. Це повністю узгоджується із загальним підходом національної автентичності та самоідентифікації українського суспільства, оскільки з історичного погляду Україна постійно виборювала право на незалежність та свою державність [9]. Варто зауважити, що великого впливу на розвиток національно-патріотичного рівня виховання українського суспільства завдало бажання захистити себе, сім'ю та державу від ворога.

Такий органічний розвиток національно-патріотичного виховання має стати поштовхом для державного управління впроваджувати та поширювати такі заходи на новий рівень. Однак, під час реалізації таких заходів виявляється чимало недоліків. Однією із головних прогалин сучасного стану поширення такого виховання є відсутність законодавчого регулювання. На жаль, засоби, заходи та методи поширення національно-патріотичного виховання досліджуються лише у доктринальній площині і фактично не містять жодних положень щодо розвитку такого вектору державно-виховної діяльності. Це негативно впливає на загальний рівень цієї сфери, оскільки розгалужує погляди суспільства та зумовлює появу деструктивних дій під час критичних моментів функціонування державного механізму, зокрема під час воєнного стану та активних бойових дій. Сьогодні варто запроваджувати додаткові підходи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості українського суспільства крізь призму історичних чинників [4].

Національна історія державотворення є довготривалою та має величезну кількість здобутків саме за допомогою національно-патріотичної діяльності українського суспільства. Враховуючи чималий досвід побудови власної державності, це має стати потужним джерелом і міцним підґрунтям під час поширення заходів національно-патріотичного виховання, передусім молоді як ключової соціальної групи за якою стоїть майбутнє держави.

З 2014 року набуло поширення вивчення національної автентичності, ідентифікації, культури в державі, насамперед у закладах освіти. Внаслідок збільшення часу вивчення історії, української мови та літератури, орієнтації всього навчального процесу лише на державну мову, що втілене у положеннях Закону України "Про освіту", значно підвищився загальний рівень почуття патріотизму та гідності за свою державу у молоді. Проте, дезінформаційна та пропагандистка діяльність, поширення маркерів сепаратизму та повномасштабна збройна агресія зі сторони рф негативно вплинули на загальний рівень національно-патріотичного стану суспільства, що й вимагає від публічної адміністрації пошук, інтеграцію та розвиток нових методів досягнення державних інтересів в контексті забезпечення згуртованості українського суспільства.

З погляду організації, сучасні підходи до визначення системи національно-патріотичного виховання узагальнюються до елементів підтримки ідеї розвитку української державності як ключового та унікального консолідуючого чинника підвищення консолідації українського суспільства, а також активізуються процеси відновлення історичної пам'яті під час закладання, побудови та розвитку українського державотворення [8]. В контексті визначення історичних здобутків та інтеграції їх до системи нового національно-патріотичного виховання вагомим значенням набуває вивчення історії боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у XX–XXI століттях у різних формах прояву: ОУН, УПА, дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності, соціальні протистояння поширення агресії на тимчасово окупованих територіях України після 2014 року. Однак, враховуючи той факт, що Конституція України передбачає плюралізм у виборі ідеології, культури, релігії та забороняє державу нав'язувати якусь визначену складову, не допускається поширення таких заходів у примусову порядку. Саме тому активізація процесів національно-патріотичного виховання суспільства не повинна звужувати можливості застосування культурного плюралізму. Український досвід державотворення вказує, що нав'язування культурного імперіалізму нівелює можливість консолідації українського народу, оскільки з погляду демографічно-соціальних властивостей населення держави здійснити тотальну уніфікацію релігії, ідеології та культури на сьогодні видається нераціональний заходом та таким, що може спричинити негативні наслідки в процесі національно-патріотичного виховання старшого покоління [2]. Система державного управління має розробити довготривалу Стратегію уніфікації загальнодержавних ідеологічних поглядів населення України, не порушуючи при цьому історичні та соціально-правові аспекти життєдіяльності нації, беручи за основу розвиток саме національно-патріотичного виховання в контексті забезпечення національної безпеки держави. Варто зауважити, що концепція ідеологічного, культурного та релігійного плюралізму лежить в основі об'єднання різних народів, національних, демографічних, соціальних

та етнічних груп, що проживають на території України. Навколо загального українського суспільства будуються та органічно впроваджуються ідеї забезпечення, розвитку української державності, формування українського громадянства, що є основними суспільно-державними надбаннями. З погляду права Україна як держава забороняє будь-які прояви дискримінації, зокрема мовні, релігійні, ідеологічні, підтримуючи та надаючи можливість реалізувати будь-які ці складові [3]. Однак, в аспекті підвищення загального рівня національно-патріотичного виховання вбачається за доцільне використання лише національно-державних інструментів реалізації суспільних відносин, на зразок освітньої діяльності, де обов'язковою мовою є українська.

Система нормативно-правового чи стратегічного планування розвитку національно-патріотичного виховання не мала ґрунтовних та ефективних положень щодо регулювання визначеного сектору державного управління. Система освіти до 2014 року практично не приділяла уваги національно-патріотичному вихованню, крім того, такі категорії як “національне” та “патріотичне” інколи сприймалися як неорадянський вимір розвитку державності. Причин для цього багато: починаючи від дій вищого ешелону влади в контексті їх соціально-політичного вектору діяльності, та закінчуючи застарілим підходом русифікації освіти. Серед головних актів, що прямо чи опосередковано впливали на розвиток національно-патріотичного виховання варто виділити такі: Концепція національної системи виховання 1996 року; Концепція національно-патріотичного виховання 2009 року; Концепція Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки; Концепція громадянської освіти та виховання в Україні 2012 року. Варто зауважити, що всі ці концепції приймалися до 2014 року, тобто до моменту поширення збройної агресії зі сторони РФ на територію нашої держави. Після 2014 року система національно-патріотичного виховання розпочала стрімкий розвиток, зокрема й шляхом законодавчого закріплення відповідних змін до профільних законів України.

Сьогодні, коли існує реальна загроза втрати території, денаціоналізації регіонів, що опинилися під тимчасовою окупацією, критично необхідно здійснювати додаткові заходи національно-патріотичного виховання задля побудови портрету нового українця, що поважає та цінує національні цінності державотворення та приналежності до українського суспільства [6]. Серед головних цінностей, що стоять перед національно-патріотичним вихованням варто визначити: повагу до державних символів України, тобто до гербу, прапора та гімну; активну участь у громадсько-політичному житті держави; повагу до прав, свобод та обов'язків громадянина, зокрема й готовність до виконання військового обов'язку щодо захисту України; орієнтацію на українську ідеологію щодо згуртованості суспільства та боротьбу за незалежність. В умовах дії адміністративно-правового режиму воєнного стану поширення мілітаризаційних процесів під час державного управління та нових викликів системі забезпечення національної безпеки пріоритетним заходом є формування та розвиток військово-патріотичного виховання суспільства, що орієнтується на формуванні бажання здійснювати захист України, здобувати військові професії та навички [7]. Зміст таких заходів повністю узгоджується з національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Особливого значення військово-патріотичне виховання набуває під час роботи із молодим поколінням. Вбачається, що національно-патріотичне виховання, зокрема військового характеру, має здійснюватися комплексно та за єдиним визначеним законодавчим підходом щодо об'єднання зусиль органів публічного управління, закладів освіти, громадських організацій з метою підвищення рівня українізації поведінкової моделі молодого покоління.

Висновки та перспективи. В умовах активних змін у соціально-політичних поглядах українського суспільства, що стало наслідком відкритої збройної агресії зі сторони РФ проти України, стає можливим швидке зростання національно-патріотичного виховання громадян. На жаль, до 2014 року такі заходи майже не вживались зі сторони державного управління, що й надало можливість агресору здійснювати латентні дії у векторі підризу згуртованості українського суспільства, поширювати маркери сепаратизму та інші деструктивні дії, що завдають шкоди українській автентичності. З погляду організації сучасні підходи до визначення системи національно-патріотичного виховання узагальнюються до елементів підтримки ідеї розвитку української державності як ключового та унікального консолідуючого чинника підвищення згуртованості українського суспільства, а також поширення процесів відновлення історичної пам'яті під час закладення, побудови та розвитку українського державотворення. До того ж провідного значення набуває здійснення навчально-патріотичного виховання з урахуванням історичних особливостей державотворення. Серед головних цінностей, що стоять перед національно-патріотичним вихованням варто визначити: повагу до державних символів України, тобто до гербу, прапора та гімну; активну участь у громадсько-політичному житті держави; повагу до прав, свобод та обов'язків громадянина, зокрема й готовність до виконання військового обов'язку щодо захисту України; орієнтацію на українську ідеологію щодо згуртованості суспільства та боротьбу за незалежність. Здійснюючи зазначені заходи, держава зможе забезпечити майбутнє громадянами з високим рівнем національно-патріотичного виховання, що значно вплине на захист національної безпеки та інтересів України.

Список використаних джерел:

1. Афанасьєв, А. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 Київ, 2005. 266 с.

2. Безлюдна Н. Особливості національно-патріотичного виховання молодших школярів в умовах воєнного стану. *Збірник наукових праць «Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи»*. 2022. URL: <http://ppsh.udpu.edu.ua/article/view/268057> (дата звернення: 22.02.2024).

3. Бондаренко Н. Формування культурної компетентності як ключової на уроках української мови. *Молодь і ринок*. 2019. № 8 (175). С. 94–99.

4. Бондаренко Н. “Компетентнісно орієнтоване навчання української мови в закладах загальної середньої освіти Київщини”: науково-практичний семінар із майстер-класами. *Українська мова і література в школі*. 2020. № 4. С. 58–60.

5. Бондаренко Н. Ідеї українських інтелектуалів як підложжя національно-патріотичного виховання. Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики. Суми: КЗ Сумський ОППО, 2022. С. 12.

6. Воропаєва Т. Інтегративне осмислення трансформацій колективної ідентичності громадян України. *Virtus: Scientific Journal*. 2020. Вип. 49. С. 29.

7. Грабовська І., Талько Т. Путінізм та його ідеологічні засади як проблема сучасного теоретичного дискурсу в соціогуманітаристиці. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 25. С. 49–54.

8. Жовтянська В. Психологічні детермінанти амбівалентних проявів націоналізму та патріотизму. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2016. Вип. 9. С. 77–78.

9. Задунайський В. «Військова хитрість “Заскочити зненацька” у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків-повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісеєва та А. Шкуро навесні 1918 р.». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2021. Вип. 30. С. 306–314.

10. Юхновський, І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті. *Дзеркало тижня*. № 40. 2007. С. 18.

References:

1. Afanasiev, A (2005). Pedagogical foundations of military-patriotic education of conscripts of the Armed Forces of Ukraine. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].

2. Bezliudna, N. (2022). Peculiarities of national-patriotic education of younger schoolchildren under martial law. *Zbirnyk naukovykh prats «Psykhologo-pedahohichni problemy suchasnoi shkoly»*. Retrieved from <http://ppsh.udpu.edu.ua/article/view/268057> [in Ukrainian].

3. Bondarenko, N. (2019). Formuvannia kulturnoi kompetentnosti yak kluchovoi na urokakh ukrainskoi movy [Formation of cultural competence as key in Ukrainian language lessons]. *Molod i rynek*, 8, 94–99 [in Ukrainian].

4. Bondarenko, N. (2020). “Kompetentnisno oriientovane navchannia ukrainskoi movy v zakladakh zahalnoi serednoi osvity Kyivshchyny”: naukovo-praktychnyi seminar iz maister-klasamy [Competency-oriented teaching of the Ukrainian language in general secondary education institutions of the Kyiv region": scientific and practical seminar with master classes]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 4, 58–60 [in Ukrainian].

5. Bondarenko, N. (2022). *Idei ukrainskykh intelektualiv yak pidlozhzhia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. Formuvannia hromadianskoi kultury v novii ukrainskii shkoli: tradytsiini ta innovatsiini praktyky* [ideas of Ukrainian intellectuals as a basis for national-patriotic education. Formation of civic culture in the new Ukrainian school: traditional and innovative practices]. Sumy: KZ Sumskiy OIPPO [in Ukrainian].

6. Voropaieva, T. (2020). Intehratyvne osmyslennia transformatsii kolektyvnoi identychnosti hromadian Ukrainy [Integrative understanding of transformations of collective identity of citizens of Ukraine]. *Virtus: Scientific Journal*, 49, 29 [in Ukrainian].

7. Hrabovska, I., & Talko, T. (2019). Putinizm ta yoho ideolohichni zasady yak problema suchasnoho teoretychnoho dyskursu v sotsioghumanitarystyti [Putinism and its ideological foundations as a problem of modern theoretical discourse in socio-humanitarian studies]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 25, 49–54 [in Ukrainian].

8. Zhovtianska, V. (2016). Psykholohichni determinanty ambivalentnykh proiaviv natsionalizmu ta patriotyizmu [Psychological determinants of ambivalent manifestations of nationalism and patriotism. Psychological sciences: problems and achievements]. *Psykhologichni nauky: problemy i здobutky*, 9, 77–78 [in Ukrainian].

9. Zadunaiskyi, V. (2021). “Viiskova khytrist “Zaskochyty znenatska” u pershykh boiakh zaporozhtsiv u 1648 r. i kubanskykh kozakiv-povstantsiv pid chas antybilshovytskykh povstan pid provodom F. Yeliseieva ta A. Shkuro navesni 1918 r.” [“Military trick of “Jump by surprise” in the first battles of the Zaporozhians in 1648 and the Kuban Cossack rebels during the anti-Bolshevik uprisings led by F. Eliseev and A. Shkuro in the spring of 1918.]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 30, 306–314 [in Ukrainian].

10. Yukhnovskiy, I. (2007). Pro ideolohiiu i polityku Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pam'iaty [About the ideology and politics of the Ukrainian Institute of National Memory]. *Dzerkalo tyzhnia*, 40, 18 [in Ukrainian].